

III. SELİM'İN İLMIYE, DİN VE İLKÖĞRETİM ALANINDAKİ FERMANINA İLİŞKİN BİR BELGE

Prof. Dr. Yahya AKYÜZ *

III. Selim'in (hükümdarlığı : 1789 - 1807) giriştiği yenileşme hareketlerinin tümüne, geniş anlamda, Nizam-ı Cedit (yeni düzen) denilmektedir. Bu terim, dar anlamda, yine o dönemde Batı yöntemlerine göre yetiştirilmeye çalışılan asker, ordu, demektir.

Geniş anlamda Nizamı Cedit, askerî, idarî, ilmiye, dinî, eğitimsel, iktisadî, ticarî, siyasî, diplomatik vs. alanlarındaki yenileşme fikir ve girişimlerini kapsamaktadır. Bu anlamda, «III. Selim'in ıslahatı» terimi de kullanılmaktadır.

Bunlardan III. Selim'in ilmiye alanındaki ıslahatı «belge azlığından» yeterince bilinmemektedir.¹ Başbakanlık Devlet Arşivinde gördüğümüz bir belge, gerek ilmiye, gerek din ve eğitim alanında hükümdarın bazı girişimlerini gösterdiği için bu konulardaki bilgimizi biraz daha genişletmektedir ve bu nedenle üzerinde durulması gerekli bir belgedir.

Sözü geçen belge, Vodina kadısı Esseyid Mehmed Said'in Hicrî 13 Şaban 1219 (17 Kasım 1804) tarihinde Sadarete (Başbakanlığa) gönderdiği bir yazıdır.²

(*) Eğitim Programları ve Öğretim Bölümü Başkanı.

(1) E. Ziya Karal, **Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, Nizam-ı Cedit, 1789-1807** (TTK Yay.), s. 130-131.

(2) Başbakanlık Devlet Arşivi, Cevdet Tasnifi, Maarif, Sıra No. 4225.

Vodina, Selânik'e bağlı küçük bir kent idi. Şimdi Yunanistan'dadır ve adı haritalarda Edessa olarak geçmektedir.³ Kentin kadısı, Padişahın bir fermanın aldıklarını, kaydını ilgili deftere yaptıktan sonra halkı mahkeme önüne çağırıp okuduklarını ve duyurduklarını, o zamandan beri de fermana uygun hareket edildiğini yazmaktadır. Böylece, bu, III. Selim'in bir fermanın alındığı ve gereğinin yapıldığını Sadarete bildiren bir belgedir ve fermanın muhtevâsından söz ettiği için onu da anlamamıza imkân vermektedir.

I — Belgenin muhteva yönünden incelenmesi :

Sözü geçen belge, III. Selim'in ilmiye, din ve eğitim alanındaki düzenlemeleriyle ilgilidir. Belgenin bu üç yönünü ayrı ayrı inceleyelim :

a) İlmiye alanındaki düzenleme

Belgede, bugünkü dille, fermanın şöyle dediği belirtiliyor :

«... vâizler halka doğru inançları ve İslâmın şartlarını anlatıp öğretmekten kaçınıp kürsülerden sürekli eski hikâyeler nakledip görevleri dışında söz söylemeye ve toplantıları böyle sona erdirmeye başlamış olduklarından....»

Burada görüldüğü gibi III. Selim vâizlerin görevlerini savsakladıklarını, halka doğru ve gerekli dinî bilgileri vermediklerini, görevleri dışına çıkan konuşmalar yaptıklarını belirtmekte ve buna karşı çıkmaktadır. Gerçekten o dönemde ulemâ geniş ölçüde bozulmuş, yalnız kendi çıkarını düşünür olmuş ve devletin içinde bulunduğu üzüntülü duruma sebep olarak III. Selim'in yenileştirme çabalarını ve askerî alandaki yenilikleri görür olmuştu. Camilerde vâizler halka şöyle söylüyorlardı :

«Askere setre pantolon giydirip imanına hâlel getiren, önlere muallim diye Frenkleri düşüren Pâdişaha elbette Allah tevfikini (yardımını) çok görür.» Düşman propagandası da maksadına erişmek için vâizlerin ve onlar gibi olumsuz propaganda yapan görevden uzaklaştırılmış eski vezirlerin sözlerine benzer şayialar yaymak için fırsat buluyordu.⁴

(3) 1973 tarihli **Meydan Larousse**, kent hakkında kısa bilgi veriyor ve nüfusunu 16 500 olarak gösteriyor. Vodina (Edessa), Selânik'in 80-100 km kadar batısındadır.

(4) E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, C. V, 1789-1856** (TTK Yay.), s. 82-83.

İşte III. Selim, halkı kıskırtma yoluna giren ulemaya, çıkardığı fermanla görevlerini hatırlatıyordu.⁵ O, başka bir fermanında, ulema için şunları bile demiştir : «... onların yardımlarından geçtim, din ve devlete zararlı söz söylemeseler olmaz mı?»⁶

b) Din alanındaki düzenleme

Bu konuda belgede, bugünkü dille, fermanın şöyle dediği belirtiliyor :

«... bir müddettenberi, farz olan namazlar, tüm halk nazarında tamamen terkedilme durumuna gelmiş, beş vakitte camiler ve mesçitler cemaatten yoksun kalmış (vâizler de halka doğru inançları ve İslâmın şartlarını anlatıp öğretmekten kaçınıp kürsülerden sürekli eski hikâyeleri nakledip görevleri dışında söz söylemeye ve toplantıları böyle sona erdirmeye başlamış olduklarından), bütün Muhammed ümmeti, temiz şeriatın gereğiyle herkese kişisel bir borç olan beş vakit namazı camilerde ve mesçitlerde cemaatle yerine getirmelidir; kurtuluş sağlayan bu usûle uymayanlar olursa kesinlikle te'dip edilecektir (cezalandırılacaktır) İstanbul'daki gibi bütün müslümanlar beş vakit namazlarını cemaatle cami ve mesçitlerde kılmalıdır...»

III. Selim'in dinî uygulamaya ilişkin böyle bir emri başlıca iki nedenle açıklanabilir :

aa. III. Selim, dini devletin ideolojisi olarak kabul etmekte, «bu devlet din devietidir» demekte ve müslüman halkın birliğini dinî duyguların kuvvetli olmasına ve dinî merasimin harfi harfine uygulanmasına bağlı görüyordu. Bu nedenle o, gevşemekte olan din duygularını güçlendirmeye önem verdi ve bunu, islahatının gereği gördü. Kendisi realist olduğu halde, fatalist görünmeyi tercih etti. Orduda da dinî uygulamalara riayet edilmesini istedi.⁷

bb. III. Selim, Nizam-ı Cedid'e ve kendisine karşı girişilen propagandaları etkisiz bırakmak için de halkın dinî inanış ve uy-

(5) III. Selim, daha önce de medreselerde disiplin islahatına girişmişti. Bkz. Yahya Akyüz, III. Selim Döneminde Bursa Medreselerinde Disiplin Islahatına İlişkin Bir Belge, **Bellekten**, Ekim 1979, C. XLIII, Sayı 172, s. 761-765.

(6) Karal, **Selim III'ün ...**, s. 125.

(7) Aynı eser, s. 126-127.

gulamalara sıkıca riayet etmelerini istemiş olabilir. Kendisi bazı vâizler ve görevden uzaklaştırılmış eski vezirler tarafından dinsizlikle de suçlanıyordu. Örneğin, Tayyar Paşa, Anadolu halkını ve yeniçerileri ayaklandırmak için III. Selim'i «dîn-i Muhammediye karşı bir padişah olmakla» suçluyordu.⁸

İşte III. Seim, bu amansız propagandaları etkisiz bırakmak için de dinî inanış ve uygulamalara önem verme gereğini duymuş olmalıdır.

c) Eğitim alanındaki düzenleme

Bu konuda belgede, bugünkü dille, fermanın şöyle dediği belirtiliyor :

«... müslüman çocuklarına mahsus mektepler açılarak çocukların eğitim ve öğretimden geçirilmesi hususunu lâzımgelenlere tenbihe dikkat olunması...»

Fermanın bu maddesi, ilköğretim zorunluluğu ile ilgili bir belge sayılabilir mi? İlk kez 1824'te II. Mahmut tarafından yine bir fermanla zorunlu hale getirildiği kabul edilen ilköğretim,⁹ böylece, yirmi yıl daha önce 1804'te III. Selim'in bu fermanı ile zorunlu kılınmış olarak düşünülebilir mi?

İncelediğimiz 1804 tarihli belgede ilköğretime ilişkin yalnızca yukarıdaki ifadeler yer alıyor. Bunlar, kuşkusuz, bir padişah fermanının parçası olarak, zorlayıcı hükümlerdir ve bir dereceye kadar ilköğretim zorunluluğunu dile getirmektedir diyebiliriz. Fakat 1824 tarihli ferman çok daha uzun bir belgedir ve ilköğretimin hangi yaşlar arasında zorunlu olduğunu, buna uyulmasını sağlamak için gerekli tedbir ve müeyyideleri de belirtmektedir. Böylece, başka bir belge bulununcaya kadar, 1824 tarihli fermanı bu alanda ilk belge ve 1804 tarihli fermanı da, Türk eğitim tarihinde bu fikre doğru gelişmelerin bir parçası olarak değerlendirmek uygun olur.

1804 tarihli fermana ayrıca, vakıfları ortadan kalkmış ya da lâıyk olmayan kişiler üzerine geçmiş cami, mesçit ve mektepler varsa bunların mahkeme ve tarafsız kişilerce araştırılıp tespiti ve durumun İstanbul'a bildirilmesi istenmektedir.

(8) Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V., s. 83.

(9) Mahmut Cevat, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı**, İstanbul 1338 (1922), s. 1-4.

II — Belgenin dil yönünden incelenmesi :

Belge, döneminin ağıdalı Osmanlıcası ile yazılmıştır ve döneminin dil ve anlatım bakımından tüm özelliklerini taşımaktadır. Belgede geçen bazı yazışma, tarih ve hukuk terimleri ve açıklamaları aşağıdadır :

a) Belgenin hitap cümlesi (ilk cümle) şöyledir :

«Der-i devletmekîne-i arz-ı dâi-i kemîne oldur ki....»

Bu ifadeler yazılı metinlerde ulema tarafından Sadrazama hitaben kullanılırdı.¹⁰ Bu nedenle belgenin yazıldığı makam kesinlikle Sadarettir.

b) Ma'rifet-i şer' :

«Mahkeme yoluyla» demektir.

c) Tataran-ı hazret-i sadaretpenâhiden Ömer Tatar yediyle :

«Sadrazamın tatarlarından Tatar Ömer eliyle» demektir. Belgede, Padişahın fermanının bu kişi tarafından Vodina mahkemesine ulaştırıldığı yazılıyor.

Osmanlılarda posta teşkilâtının kuruluşundan önce posta işlerini görenlere Tatar denirdi. Bunlar bir ocak'tı ve önce Tatarlardan seçilmişler, sonra her sınıf halktan alınır olmuşlardı.¹¹ «Hükümet menkezi olan İstanbul'da bu maksatla teşkilât vücuda getirilmiş ve Tatarların konup göçme ve hayvan değiştirmelerini kolaylaştırmak üzere memleketin muhtelif yerlerinde menzihaneler kurulmuş olduğu gibi her vezirin dairesinde de tatarlar vardı. Tatarların sayısı elli altmışı bulan vezir daireleri mevcuttu. Tatarlar mühim işler için Bâb-ı Âlî'den verilen fermanlarla İstanbul'dan Beğrat'a, Üsküdar'dan Bağdat'a kadar sağ, sol ve orta kollardan yolları üzerinde bulunan şehir ve kasabaların şer'i mahkemelerinde ahaliyi toplayarak taşıdıkları fermanları okuturlardı, v.s.»¹²

(10) *Salname-i Umumi*, 1319, s. 29 ve değerli arşiv uzmanı Sayın Hayri Mutluçığ'dan şifahen.

(11) M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1946, 3 C.

(12) Aynı eser.

d) Sicil-i mahfuz :

«Şer'î mahkeme sicilleri», «şer'îye sicilleri» de denen kayıt defterleridir. Kadılar bu defterlere, tarih sırasıyla, verdikleri hükümleri, hukukî işlemleri, devlet merkezinden gelen bütün fermanları, emirleri, tebliğleri inceleyip doğruluğunu tesbit ettikten sonra özetle yazarlardı.¹³

e) Huzur-ı şer' :

«Mahkeme ve kadı önüne» demektir.

f) Müvellâ :

Bir kazadaki bazı davaları o kaza hâkiminin görmesinde sakınca ya da engel varsa yalnız bu davalara bakmak üzere atanan hâkim.¹⁴

SONUÇ

Yayınladığımız belge, III. Selim'in ilmiye, din ve eğitim alanlarındaki ıslahatına bir örnek teşkil ettiği için önem taşımaktadır. Fakat onun bu tür çabaları büyük güçlüklerle karşılaştı. «Çoğunluğu bencil çıkarılardan başka birşey tanımayan ulema, Padişaha yardım etmeyi düşünmedikten başka onu tahttan indirmek için bozguncu ve yıkıcı kuvvetlerle elbirliği bile yapmaktan çekinmediler.»¹⁵

(13) Aynı eser.

(14) Aynı eser.

(15) Karal, **Selim III'ün ...**, s. 131.

BELGE

Der-i devletmekîne-i arz-ı dâi-i kemîne oldur ki bir müddettenberi salât-ı mefrûza cümle-i nas indinde külliyyen metrûk olmak mertebesine varıp evkat-ı hamsede cevâmi ve mesâcît cemaatten hâlf kalmış ve meşayihden dahi avâm-ı nasa akaid-i sahîha ve şerâit-i islâmiyeyi beyan ve talimden sarf-ı nazar ile kürsülerde hemân hikâyât-ı sâbika nakli ve vazifelerinden olmayan bazı sözler ile tek-mil-i meciis etmeye başlamış olduklarından cemi-i ümmet-i Muhammed Şeriat-ı mutahhara muktezasıyla âmil olarak farz-ı ayn olan beş vakit namazlarını cevâmi ve mesâcîtte cemaatla eda edip bu usûl-i necât husûle riayet etmezleri olursa muhkem te'dip olunmak mazmununda hatt-ı şerif-i keramet redif-i şâhâne adâlet efzâ-yı sudûr olmakla Dersaadet'te olduğu misillû kâffe-i ehl-i islam evkat-ı hamse salâtını cemaatle cevâmi ve mesâcîtte eda eylemelerini ve ehl-i islam sıbyanına mahsus olan mektepler açılarak talim ve teallüm eylemeleri hususunu lâzım gelenlere tenbihe dikkat ve cevâmi ve mesâcît ve mekteplerde vakıfları telef olmuş ve nâehil üzerlerine geçmişleri varsa ma'rifet-i şer' ve bigaraz ehl-i vukuf kimesneler ma'rifetiyle taharri ve tahkik olunarak keyfiyeti Dersaadet'e arz ve inhaya mübaderet olunmasını hâvi ve bu bahane ile kimesneden bir akçe ve bir habbe talep olunmamasını muhtevi umuma hitaben şeref efzâ-yı sudûr olan fermân-ı celilişşan tataran-ı hazret-i sadaretpenâhiden Ömer Tatar yediyle medîne-i Vodina mahkemesine ledelvusûl sicil-i mahfuzaya ba'del kayıt cümle ahali huzur-ı şer'e davet ve muvacehelerinde feth ve kıraat ve mazmun-ı münifi cümleye ilân ve işaat olundukta merasim-i itaatı ba'del eda cümlesî ref-i yed-i münacât-ı hazret-i kaadi-yül hâcât birle devâm-ı eyyâm-ı ömr-i devlet-i hazret-i şehinşâhî da'vâtına muvâzibet ve ber mantuk-ı emr-i âlî amel ve harekete behulûsüttam dikkat ve ihtimam olduğu paye-i serîr-i saltanat-ı âlâya ilâm olundu bâki-yülemr lihazret-i menlehülemr harf filyevm essâlis aşr şaban-ül muazzam sene tis'a ve aşereyn ve me'tîn ve elf.

El-abduddâî lid-devlet-i aliyye-til-müebbede

Esseyid Mehmed Said el-müvellâ hilâfet be medine-i Vodina